

ПІДГОТОВКА СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА ДО РОБОТИ В ЗАКЛАДАХ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ

Приділено увагу професійній підготовці фахівців соціальних сфер до роботи у закладах соціального захисту дітей. Наведено статистику дітей-сиріт в Україні; подано основне законодавче підґрунтя захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Узагальнено результати базових досліджень змісту професійної підготовки фахівців до соціально-педагогічної діяльності.

Ключові слова: підготовка соціального педагога, змістові аспекти професійної підготовки, заклади соціального захисту дітей.

V. Leonova

ISSUES IN TRAINING OF A SOCIAL PEDAGOGUE FOR WORK IN AGENCIES SERVING CHILDREN

Attention is paid to the training of specialists of social spheres for work in children's social protection institutions. Statistics of orphans in Ukraine is defined; the basic legislative framework for the protection of orphans' rights and the rights of children deprived of parental care is provided. The results of the content's basic research of specialists' professional training to social and pedagogical activities are colligated.

Keywords: training of social pedagogue, content aspects of professional training, child welfare agencies.

Постановка проблеми. Проблеми захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, не тільки не втратили своєї актуальності, а й набули у наш час особливої гостроти: тенденція до зростання

кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, зберігається. На сучасному етапі свого розвитку проблема підготовки майбутніх соціальних педагогів до професійної діяльності у закладах соціального захисту дітей має значну соціальну та наукову актуальність, але ще недостатньо вивчена. Основним фактором тут є система цінностей людини, яка й визначає його професійну придатність та ефективність практичної діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. Питанням ефективності соціально-педагогічної діяльності займалися Г. Вороніна, Р. Овчарова, П. Шептенко та інші. Проблема професійної підготовки майбутнього соціального працівника і соціального педагога, зокрема, знайшла відображення в працях вітчизняних вчених (О. Безпалько, І. Григи, І. Звереві, А. Капської, Л. Міщик, В. Оржеховської, В. Поліщук, Г. Троцько, С. Харченко); російських дослідників (В. Бочарові, А. Варги, А. Дашкіної, А. Мудрика, В. Келасова, Є. Холостові, Н. Шмельові та інших); білоруських вчених (Г. Бутрим, Л. Барисік, Т. Бразовської, Н. Полещук); чисельних дослідженнях зарубіжних фахівців (Е. Енвал, Р. Гарбера, М. Грей, А. Келли, Д. Кокоса, Д. Максвелл, Е. Уілкінсон, Е. Уолша). Різні підходи до визначення напрямів і змісту в професійній діяльності та професійній підготовці соціальних педагогів висвітлено у працях таких науковців, як О. Безпалько, І. Богданова, Г. Вороніна, А. Галагузова, І. Зверева, А. Капська, Р. Овчарова, С. Харченко П. Шептенко та ін. Проте підготовка соціальних педагогів до професійної діяльності в закладах соціального захисту дітей усе ще залишається малодослідженою. Окремі питання соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, піднімають у своїх працях такі вчені і фахівці, як В. Андрійв, Н. Болотіна, В. Бурак, Л. Волинець, К. Добромислов, М. Захаров, О. Карпенко, В. Кобелева, Н. Максимова, О. Мачульська та ін.

Метою дослідження є обґрунтування актуальності підготовки соціального педагога до роботи в закладах соціального захисту дітей.

Виклад основного матеріалу. В Україні проживає 100,3 тисячі дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, та лише кожна десята дитина, яка перебуває під опікою держави, дійсно не має рідних. Інші – так звані «соціальні сироти», яких дедалі стає більше. виправити становище покликані заходи Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006-2010 рр., затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 11 травня 2006 р. з метою соціального-правового захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах. Завдання Державної програми спрямоване на захист прав дітей і насамперед полягає у збереженні сімейних умов життя для дитини.

Згідно зі статтею 52 Конституції України утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Правовою основою реалізації цього конституційного положення є національне законодавство про соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що регулює відносини із надання матеріальної, соціальної та правової допомоги зазначеній категорії дітей та осіб з їх числа.

Центральним органом виконавчої влади у сфері соціального захисту є Міністерство праці і соціальної політики України. Основними завданнями Міністерства є участь у формуванні і забезпеченні реалізації державної політики у сфері захисту дітей-сиріт та забезпечення через систему підпорядкованих йому органів реалізації права громадян на соціальний захист шляхом своєчасного та адресного надання соціальної підтримки. Міністерство праці і соціальної політики України і понад 3,5 тис. його регіональних підрозділів – унікальна державна структура, що здійснює соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, протягом усього життя. Сьогодні в соціальній сфері працює понад 140 тис. працівників, які виконують функції соціального обслуговування населення¹.

Однією із державних соціальних структур соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є притулки. Нормативно-правовою базою діяльності притулків є Типове положення про притулок для дітей служби у справах дітей, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 9 червня 1997 р. № 565, а також Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 р. № 20 зі змінами.

Міністерство освіти і науки України, Міністерство України у справах сім'ї, дітей та молоді 21 вересня 2004 р. видали наказ № 747/460, де були затверджені Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати².

Сьогодні інтернатні заклади функціонують на підставі Положення про навчально-виховні заклади для дітей-сиріт і дітей, які залишались без піклування батьків, затвердженого наказом Міністра освіти України від 13 трав-

---

¹ Ноздріна О. Система державних органів соціального захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / Ольга Ноздріна // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голов. ред.) [та ін.]. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – Вип. 33. – С. 265.

² Докторович М. О. Система виховної роботи в дитячих будинках та інтернатних установах : навч. посіб. / М. О. Докторович. – К. : Ленвіт, 2012. – С. 96.

ня 1993 року за № 137. Також було прийнято ряд постанов Кабінету Міністрів України, серед яких:

1. Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального захисту дітей-сиріт і дітей, які залишились без піклування батьків (від 05 квітня 1994 р. за № 226).

2. Про затвердження Порядку передачі дітей, які є громадянами України, на усиновлення громадянам України та іноземним громадянам і здійснення контролю за умовами проживання у сім'ях усиновителів (від 20 липня 1996 р. за № 775).

3. Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу (від 27 квітня 1994 р. за № 267).

4. Про Центр усиновлення дітей при Міністерстві освіти України (від 30 березня 1990 р. за № 98).

5. Про гарячі обіди дітям-сиротам та дітям із малозабезпечених сімей (від 31 серпня 1996 р. за № 1032)³.

У зв'язку з офіційним введенням ще в 1991 р. в Україні посад «соціальний педагог», «соціальний працівник» та «фахівець з соціальної роботи» і затребуваністю цих фахівців для вирішення життєвих проблем сучасної людини виникла необхідність уточнення змісту їх підготовки.

Одним із перших навчальних закладів в Україні, що почав підготовку фахівців за спеціальністю «соціальна робота», був Дніпропетровський державний університет. Цю ініціативу підхопили Харківський гуманітарний інститут «Українська Народна Академія» та Харківський інститут екології і соціальної роботи. До перших вузів, котрі почали займатися підготовкою соціальних педагогів, належали Запорізький державний університет, Донецький державний університет і Харківська державна академія культури. З 1994 року в школах України вже офіційно було введено посаду соціального педагога. З цього ж року спеціальною підготовкою соціальних педагогів почав займатися й Інститут післядипломної освіти педагогічних працівників.

З другої половини 90-х років ХХ ст. у провідних вищих навчальних закладах України починають відкриватися профільні кафедри соціальної педагогіки. Підвищенню рівня соціально-педагогічної складової у підготовці педагогічних кадрів сприяли: впровадження у навчальні плани спецкурсу «Соціально-педагогічні засади профілактики правопорушень неповнолітніх» в більшості вищих педагогічних навчальних закладів; організація спеціальної педагогічної практики в інспекціях у справах непо-

---

³ Збірник нормативно-правових актів у сфері функціонування дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей / упоряд. О. В. Лясковська, Л. М. Палій. – К. : [б.в.], 2004. – 13-296 с.

внолітніх. Великою популярністю серед студентів педагогічних закладів користувалися й лекції та семінари з нетрадиційних методів лікування та підтримки здоров'я (психотерапія, аутотренінг)⁴.

Паралельно до започаткування професійної підготовки соціальних педагогів в окремих ВНЗ, відкриттям у них профільних кафедр провідні наукові колективи особливу увагу приділяли питанням розробки навчальних планів і програм підготовки фахівців із соціальної роботи. З цією метою дослідниками були проаналізовані програми підготовки соціальних педагогів та соціальних працівників провідних країн світу. Наприклад, Ю. Гуров відзначає, що у країнах Західної Європи до програми навчання фахівців для соціальної сфери, поряд із загальноосвітньою підготовкою, належать: теорія й практика соціальної роботи, психологія, соціологія, економіка, політика, законодавство та методи досліджень. На відміну від зарубіжних країн, в Україні зміст підготовки соціально-педагогічних кадрів в основному містив теоретичні дисципліни. Проте, на сучасному етапі розвитку професійної соціально-педагогічної освіти науковцями з галузі особлива увага приділяється питанням розробки змісту психолого-педагогічної і практичної складових у змісті підготовки соціальних педагогів, визначенню їх провідних компетенцій.

Разом з тим, ми поділяємо думку російської дослідниці Ю. Галагузової, яка у своїй роботі «Теорія і практика системної професійної підготовки соціальних педагогів» (2001 р.) стверджує, що якісна професійна підготовка соціальних педагогів об'єктивно можлива, якщо вона базується на несуперечливих теоретичних підходах, які виражають розуміння специфіки професійної діяльності соціального педагога, сутності соціальної педагогіки як галузі наукового знання, яка виступає ядром теоретичної підготовки соціальних педагогів, інтегруючої ролі практики в професійній підготовці майбутніх соціальних педагогів⁵.

Для удосконалення змісту підготовки соціальних педагогів О. Пономаренко у дослідженні «Формування професійно-етичної культури соціального педагога» (2001 р.) розробила морально-психологічну модель соціального педагога, яка включає такі цінності: творчий характер і соціальна значущість його праці, можливість самореалізації, любов і прихильність до дітей, тактовність і толерантність, доброзичливість, справедливість, принциповість, здатність правильно оцінити внутрішній стан іншої людини,

---

⁴ Блинов А. С. Школа перед лицом алкогольного нашествия / А. С. Блинов // Педагогика. – М., 1993. – № 5. – С. 45.

⁵ Галагузова Ю. Н. Теория и практика системной профессиональной подготовки социальных педагогов : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.08 – теория и методика профессионального образования / Галагузова Юлия Николаевна. – М., 2001. – 344 с.

співчувати, співпереживати, бути прикладом для наслідування, стимулювати чи втішати людину, добирати необхідний стиль спілкування, самостійність і творчість у прийнятті рішень тощо. Авторка вважає, що ці якості можуть проявлятися лише завдяки усвідомленій, цілеспрямованій і соціально-орієнтованій діяльності спеціаліста⁶.

Науковий інтерес має праця Л. Боднар «Професійна підготовка соціальних педагогів із застосуванням електронних засобів навчання» (2006 р.), у якій автор зазначає, що електронні засоби навчання у професійній підготовці соціальних педагогів – це програмні продукти, створені з метою одержання студентами соціально-педагогічних знань, умінь, навичок і формування особистісних якостей, що сприяють підвищенню ефективності навчального процесу⁷.

Теоретичне узагальнення та практичне розв'язання наукової проблеми формування готовності майбутніх соціальних педагогів до взаємодії з девіантними підлітками відображено у дисертації М. Малькової «Формування професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до взаємодії з девіантними підлітками» (2006 р.) В основу концептуальних положень, що відображають сутність та особливості процесу професійної підготовки, покладено ідею щодо розробки й реалізації педагогічних умов підготовки майбутніх соціальних педагогів до окремого напрямку в професійній діяльності⁸.

У роботі С. Пащенко «Підготовка соціальних педагогів до організації освітньо-дозвілєвої діяльності учнівської молоді» (2000 р.), авторка теоретично та методично обґрунтувала положення щодо організації підготовки студентів до соціально-педагогічної діяльності в освітньо-дозвілєвій сфері. Як бачимо, у цій роботі зроблено наголос на ще одному з напрямів соціально-педагогічної діяльності. Важливість підкріплено описом форм з активізації культурного дозвілля, серед інших: залучення підлітків до молодіжних організацій; волонтерська робота в різних соціальних службах; різноманітні акції і гуртки, спортивні секції, екскурсії, виставки, конкурси тощо.

⁶ Пономаренко О. В. Формування професійно-етичної культури соціального педагога : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка / Ольга Вікторівна Пономаренко. – Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2001. – 20 с.

⁷ Боднар Л. В. Професійна підготовка соціальних педагогів із застосуванням електронних засобів навчання : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Лілія Василівна Боднар. – Одеса, 2006. – 21 с.

⁸ Малькова М. О. Формування професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до взаємодії з девіантними підлітками : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка / Малькова Марина Олександрівна. – Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2006. – 252 с.

Цінними для науковців, викладачів, які цікавляться питаннями професійної підготовки фахівців для соціально-педагогічної діяльності, будуть положення монографічного видання проф. Вайноли Р. Х. «Особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки» (2008 р.). Автор розкриває такі важливі аспекти, як: проблема професійної теоретичної підготовки майбутнього соціального педагога; сучасні моделі професійної підготовки соціального педагога в контексті його особистісного розвитку; особливості особистісного розвитку майбутнього соціального педагога в процесі його професійної діяльності; особистісні якості соціального педагога як професійний інструментарій тощо⁹.

Отже, беручи до уваги результати вищенаведених досліджень та враховуючи наявний стан змістового наповнення професійної підготовки соціальних педагогів, можемо зазначити, що соціальні педагоги, залежно від профілю і спеціалізації, можуть вести роботу вдома, в центрах реабілітації, соціальних притулках, центрах зайнятості, медико-психологічних консультаціях, підприємствах, творчих або громадських організаціях, співпрацюючи з психологами, соціальними юристами, екологами, етнологами, аніматорами, медичними соціальними працівниками, а також виконувати роль сімейного педагога.

Очевидним є те, що питання змісту підготовки фахівців для соціально-педагогічної сфери є під постійною увагою науковців-практиків. І це зумовлено як якісними змінами окремої людини як особистості, так і змінами культурно-освітнього, інформаційного, економіко-господарського аспектів її життя.

Відтак найголовнішими кваліфікаційними вимогами соціальних педагогів вважаємо: здатність забезпечувати припустиме і доцільне посередництво між особистістю, сім'єю, різними державними і громадськими структурами; уміння позитивно впливати на спілкування, стосунки між людьми, на ситуацію в мікросоціумі; уміння працювати в умовах неформального спілкування; сприяння клієнту в розв'язанні його проблем; уміння будувати взаємини на основі діалогу; уміння допомагати людям у їхньому повсякденному житті; створення умов найбільшого психологічного комфорту; уміння захищати особистість від соціальних негараздів.

А отже, спеціаліст із соціальної роботи повинен володіти сукупністю моральних, громадських та інтелектуальних якостей, особливою екстравертністю, прихильністю до особистості, комунікативними навичками, емпатійністю, психологічною грамотністю, делікатністю. Людина, яка є

---

⁹ Вайнола Р. Х. Особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : монографія / Р. Х. Вайнола ; [за ред. С. О. Сисоєвої]. – Запоріжжя : Хортицький навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр, 2008. – 460 с.

спеціалістом із соціально-педагогічного фаху, повинна бути гуманістом, володіти організаторськими здібностями, почуттям такту, здатністю аналізувати явища, процеси, бачити своє місце й роль у суспільстві, бути високо-духовною культурною особистістю.

Згідно з теорією і практикою оновлення суспільної свідомості, навчання та виховання, а також перспективними завданнями реформування системи освіти України, інтеграцією різних спеціальностей у світові стандарти підготовки, орієнтацією на формування творчої, інтелектуальної, морально розвиненої особистості спеціаліст, який готується із спеціальності «соціальна педагогіка», має широкий спектр кваліфікаційних ознак. Серед них: спеціаліст із соціальної роботи у соціальних службах для молоді; організатор роботи за різновіковими об'єднаннями в соціумі; соціальної допомоги населенню, людям похилого віку, інвалідам, соціально занедбаним дітям, молоді; менеджер служб та центрів соціальної допомоги населенню; організатор соціальної роботи у центрах зайнятості; сімейний соціальний педагог, соціальний аніматор; організатор соціокультурної діяльності.

Беручи до уваги широкий спектр кваліфікаційних ознак соціального педагога, вважаємо, що зміст підготовки фахівців повинен включати наступні компоненти: глибокий аналіз сучасного соціального розвитку і формування вміння дати об'єктивну оцінку соціальній політиці, запропонувати альтернативні варіанти вирішення соціальних проблем суспільства; чітке уявлення і класифікацію сучасних моделей, форм і методів самої практики соціальної роботи; розробку теорій, концепцій, моделей і технологій, спрямованих на ефективне функціонування фахівця соціальної сфери; розробку і реалізацію програм, що підвищують компетентність соціального педагога.

Узагальнюючі результати досліджень з проблем підготовки фахівців для соціальної сфери зарубіжних дослідників, зокрема Д. Кокса (Австралія), В. Бочарової (Росія), Ч. Казетта (США), М. Пейн (Великобританія), Т. Його (Японія), Л. Герье (Франція) та ін., вказують на наступні проблеми у процесі підготовки: недостатньо уваги приділяється проблемам, що є джерелом людських страждань; процес підготовки здійснюється поза економічними, політичними і соціальними інститутами, які в цілому визначають розвиток соціальної політики а, значить, і соціальної роботи; навчальні заклади, які готують фахівців для соціальної сфери, досить часто виключають себе і студентів із проблем соціальної сфери на місцевому рівні і не беруть участі у вирішенні їх; система освіти не дає можливості всім здібним і бажаючим із місцевої громади отримати підготовку в галузі соціальної роботи, не надає переваги цим людям; практика і навчання часто відображають «статус кво» і не скеровані на її зміни та розвиток; у багатьох країнах гострою залишається проблема взаємовідносин між

державною системою і неурядовими організаціями; у процесі підготовки фахівців для соціальної сфери акцент робиться на міське середовище, на середній клас, а це означає, що соціальна освіта далека від життя більшості бідних і нещасних людей, а отже не може надати їм суттєвої допомоги для поліпшення благополуччя; більша частина випускників все ще в основному працює в державних структурах з надання соціальної допомоги.

Підготовка фахівців для соціальної і соціально-педагогічної роботи в нашій країні також має певні проблеми. Перш за все вимагає серйозного вдосконалення технологія підготовки майбутніх фахівців. Вищі навчальні заклади потребують серйозної державної фінансової допомоги, матеріально-технічного забезпечення навчального процесу, активізації процесів підготовки професорсько-викладацького складу як у країні, так і за кордоном. Актуальною є проблема перепідготовки працівників соціальних служб, адже функціонуючі соціальні служби на 60-70% укомплектовані фахівцями, які не мають відповідної професійної підготовки. Гострою для України є проблема підготовки підручників, посібників з соціальної і соціально-педагогічної роботи, методичних комплексів з дисциплін навчального плану.

Перед соціальною освітою України стоїть складне завдання – збалансувати різні підходи до розуміння соціальних проблем та шляхів їх вирішення, поставивши в центрі уваги людину, чия безпека, життєвий рівень, права і благополуччя бажають кращого. І саме тут навчання соціальної роботи повинно відігравати провідну роль. Для вирішення цього завдання варто використовувати й розвивати досвід, знання, які нагромаджені як у нашій країні, так і за кордоном.

Висновок. Діяльності соціального педагога обумовлює високе значення для представників цієї професії визначених духовно-моральних якостей. Очевидно, що не кожна людина як особистість здатна для соціально-педагогічної роботи. Основним фактором тут є система цінностей людини, яка й визначає її професійну придатність та ефективність практичної діяльності. Професійні цінності орієнтують соціального педагога на виконання та дотримання визначених обов'язків, на професійну відповідальність за свою діяльність. Базисною цінністю в діяльності соціального педагога є цінність людського життя, тому важливим елементом діяльності спеціаліста є активна позиція до зміни та покращення життя підростаючого покоління.

Перспективи подальшого дослідження. Розв'язання розглянутої проблеми вимагає подальших комплексних досліджень змісту професійної підготовки, а саме підготовки майбутніх соціальних педагогів до професійної діяльності у закладах соціального захисту дітей як однієї зі спеціалізацій спеціальності соціального педагога.

Література

1. Блинов А. С. Школа перед лицом алкогольного нашествія / А. С. Блинов // Педагогика. – М., 1993. – № 5. – С. 42-46.
2. Боднар Л. В. Професійна підготовка соціальних педагогів із застосуванням електронних засобів навчання : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Лілія Василівна Боднар. – Одеса, 2006. – 21 с.
3. Вайнола Р. Х. Особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : монографія / Р. Х. Вайнола ; [за ред. С. О. Сисоевої]. – Запоріжжя : Хортицький навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр, 2008. – 460 с.
4. Галагузова Ю. Н. Теория и практика системной профессиональной подготовки социальных педагогов : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.08 – теория и методика профессионального образования / Галагузова Юлия Николаевна. – М., 2001. – 344 с.
5. Докторович М. О. Система виховної роботи в дитячих будинках та інтернатних установах : навч. посіб. / М. О. Докторович. – К. : Ленвіт, 2012. – 174 с.
6. Збірник нормативно-правових актів у сфері функціонування дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей / упоряд. О. В. Ляковська, Л. М. Палій. – К. : [б.в.], 2004. – 13-296 с.
7. Малькова М. О. Формування професійної готовності майбутніх соціальних педагогів до взаємодії з девіантними підлітками : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка / Малькова Марина Олександрівна. – Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ, 2006. – 252 с.
8. Ноздріна О. Система державних органів соціального захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / Ольга Ноздріна // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голов. ред.) [та ін.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – Вип. 33. – С. 262-271.
9. Пономаренко О. В. Формування професійно-етичної культури соціального педагога : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 – соціальна педагогіка / Ольга Вікторівна Пономаренко. – Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2001. – 20 с.